

Ένας διαφορετικός «κύκλος των φίλων» για την παράλληλη στήριξη

Κουκουρίκος Παναγιώτης

Δάσκαλος Ειδικής Αγωγής & Καθηγητής Πληροφορικής

panagiotiskoukourikos@yahoo.gr

Περίληψη

Τα παιδιά με αυτισμό αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα στην κοινωνική αλληλεπίδραση, στην επικοινωνία και στη δημιουργία σχέσεων με συνομηλίκους ή άλλους ανθρώπους. Το γεγονός αυτό έχει ως αντίκτυπο τα άτομα αυτά να βιώνουν μία έντονη κοινωνική απόρριψη και απομόνωση στο χώρο του σχολείου. Η διδακτική πρόταση «Ένας διαφορετικός «κύκλος των φίλων» για την παράλληλη στήριξη» αποτελεί ένα πρωτότυπο πρόγραμμα παρέμβασης το οποίο συνδυάζει αρχές της συνεκπαίδευσης με τεχνικές του «κύκλου των φίλων» μέσα στο περιβάλλον της γενικής τάξης. Στο πλαίσιο της παράλληλης στήριξης ενός μαθητή με αυτισμό επιχειρείται η ενίσχυση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και της επικοινωνίας του μαθητή με τους συμμαθητές της τάξης του. Τα κοινωνικά και μαθησιακά οφέλη που απορρέουν από την εφαρμογή του προγράμματος αποδεικνύουν στην πράξη ότι η διδακτική ένταξη ενός παιδιού με αυτισμό εκκινεί αρχικά από την χωροταξική του ένταξη, αλλά επιτυγχάνεται αποτελεσματικότερα και με ταχύτερους ρυθμούς αξιοποιώντας το «σκαλοπάτι» της κοινωνικής ένταξης του παιδιού.

Λέξεις - κλειδιά: Κύκλος των φίλων, παράλληλη στήριξη, αυτισμός, κοινωνική ένταξη

Εισαγωγή

Ο αυτισμός αποτελεί μία σοβαρή και διάχυτη διαταραχή της ανάπτυξης. Ο όρος διάχυτη αναφέρεται στη σύνθετη, πολλαπλή και ανομοιογενή φύση της διαταραχής. Τα βασικά χαρακτηριστικά των παιδιών που ανήκουν στο φάσμα του αυτισμού είναι η ποιοτική παρέκκλιση στην κοινωνική αλληλεπίδραση, την επικοινωνία και τη φαντασία (DSM-IV, 1994). Αυτές οι τρεις περιοχές συνιστούν την τριάδα των διαταραχών, δηλαδή τον πυρήνα των κλινικών χαρακτηριστικών του αυτισμού (Wing & Gould, 1979). Η αρχική ερμηνευτική προσέγγιση του αυτισμού ήταν ψυχογενής και η εμφάνιση της διαταραχής είχε αποδοθεί σε διαταραγμένες οικογενειακές σχέσεις. Ο Βιεννέζος ψυχαναλυτής Bruno Bettelheim (1967) χρησιμοποίησε τον όρο του Leo Kanner «μητέρες ψυγεία» για να περιγράψει τις ψυχρές και συναισθηματικά απομονωμένες προσωπικότητες των μητέρων των παιδιών με αυτισμό. Σήμερα, αναγνωρίζουμε πλέον ότι ο αυτισμός αποτελεί μία διάχυτη αναπτυξιακή διαταραχή με οργανική προέλευση, η οποία υποδηλώνεται και από την αλματώδη αύξηση του αριθμού των ατόμων με αυτισμό. Η συχνότητα κυμαίνεται από 2 έως 11 άτομα ανά 10.000 άτομα, ενώ η αναλογία αγοριών-κοριτσιών είναι 3-4 αγόρια προς 1 κορίτσι.

Ο «κύκλος των φίλων» αποτελεί μία προσέγγιση ενίσχυσης της κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Καλύβα, 2005), η οποία χρησιμοποιείται τα τελευταία χρόνια και αποσκοπεί στην προώθηση της ένταξης παιδιών με διαταραχές της συμπεριφοράς και του συναισθήματος στο χώρο του σχολείου (Newton et al., 1996). Λόγω των ποικίλων ελλειμμάτων που παρουσιάζουν τα παιδιά με αυτισμό σε δεξιότητες επικοινωνίας και κοινωνικής αλληλεπίδρασης, ο «κύκλος των φίλων» ωφελεί ιδιαίτερα αυτά τα παιδιά, χρησιμοποιώντας συστηματικά τα

κοινωνικά δίκτυα που λειτουργούν μέσα στα πλαίσια μιας σχολικής τάξης. Μέσω του «κύκλου των φίλων» παρέχεται στα παιδιά με αυτισμό το κατάλληλο υποστηρικτικό περιβάλλον για την αντιμετώπιση κοινωνικών ανεπαρκειών, οι οποίες αναμφισβήτητα αποτελούν τροχοπέδη στην προσπάθεια ένταξης στο γενικό σχολείο.

Η παράλληλη στήριξη αποτελεί μία από τις δομές της ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος (Νόμος 3699/2008), η οποία λαμβάνει χώρα μέσα στο γενικό σχολείο και στοχεύει στην υποστήριξη παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Αυτή η δομή συνεκπαίδευσης μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά στην κοινωνική αλλά και στην ακαδημαϊκή ένταξη ενός παιδιού με αυτισμό, εφόσον φυσικά δημιουργηθούν οι κατάλληλες προϋποθέσεις. Η δημιουργία του κατάλληλου ενταξιακού πλαισίου στην παράλληλη στήριξη εξαρτάται από διάφορους παράγοντες και απαιτεί συνεργασία ανάμεσα στον εκπαιδευτικό γενικής αγωγής της τάξης, στον εκπαιδευτικό ειδικής αγωγής της παράλληλης στήριξης, στους συμμαθητές, στους γονείς του μαθητή με αναπηρία ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, αλλά και στους υπόλοιπους εκπαιδευτικούς του σχολείου.

Στα πλαίσια της κοινής συνισταμένης που πηγάζει αφενός από την προσέγγιση του «κύκλου των φίλων» και αφετέρου από τη δυναμική της παράλληλης στήριξης εντάσσεται η διδακτική πρόταση «Ένας διαφορετικός “κύκλος των φίλων” για την παράλληλη στήριξη». Πρόκειται για ένα πρόγραμμα παρέμβασης το οποίο υλοποιήθηκε το σχολικό έτος 2011-2012. Το πρόγραμμα, όπως γίνεται αντιληπτό και από τον τίτλο του, δεν αποτέλεσε μία τυπική εφαρμογή της προσέγγισης του «κύκλου των φίλων» αλλά στην προσπάθεια ένταξης ενός παιδιού με αυτισμό στο περιβάλλον της γενικής τάξης χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της παράλληλης στήριξης αρκετά στοιχεία και τεχνικές του «κύκλου των φίλων».

Ο «κύκλος των φίλων»

Ο «κύκλος των φίλων» αναπτύχθηκε από τους Marsha Forest, Jack PearPoint και Judith Snow και εφαρμόζεται σε πολλές πολιτείες των Η.Π.Α., στον Καναδά και στην Αγγλία. Η φιλοσοφία του «κύκλου των φίλων» πηγάζει από την αναγνώριση ότι η δύναμη της ομάδας συνομιλήκων – και επομένως και της μαθητικής κουλτούρας – μπορεί να ασκήσει είτε μια θετική είτε μία περιοριστική και καταστροφική επίδραση στην ατομική συμπεριφορά (Newton et al., 1996). Η εφαρμογή του αποτελεί μία συστημική προσέγγιση που αποσκοπεί στο να βοηθήσει μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες να αναπτύξουν κοινωνικές σχέσεις με τους μαθητές της γενικής τάξης. Η κοινωνική ένταξη των μαθητών αυτών επιτυγχάνεται μέσω της διεύρυνσης των κύκλων των κοινωνικών τους σχέσεων.

Ο «κύκλος των φίλων» δεν αποσκοπεί στην άμεση δημιουργία φιλίας. Ξεκινά με την πεποίθηση να ενθαρρύνει τους μαθητές της γενικής τάξης να αλληλεπιδράσουν με τους μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες ώστε μέσα από αυτή την αλληλεπίδραση οι μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες να αποκτήσουν κοινωνικές δεξιότητες. Το ζητούμενο, όμως, δεν είναι η δημιουργία μίας σύντομης βοηθητικής σχέσης για τον μαθητή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες αλλά η δημιουργία ενός κοινωνικού δικτύου στο οποίο οι μαθητές δρουν φιλικά, προστατευτικά και υποστηρικτικά και με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται οι βάσεις για μελλοντική φιλία (Whitaker et al., 1998). Γίνεται, επομένως, αντιληπτό ότι στην περι-

πτωση παιδιών με αυτισμό ο «κύκλος των φίλων» αποσκοπεί στην ανάπτυξη και στη βελτίωση δεξιοτήτων επικοινωνίας και κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Οι δεξιότητες αυτές θα οικοδομήσουν και θα διευρύνουν τους κύκλους των κοινωνικών σχέσεων ενός παιδιού με αυτισμό. Ταυτόχρονα, ο «κύκλος των φίλων» στοχεύει στην κατανόηση των κοινωνικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν τα παιδιά με αυτισμό από το περιβάλλον τους αλλά και στην τροποποίησή του. Τα παραπάνω, στο σύνολό τους, συμβάλλουν καθοριστικά στην ενσωμάτωση των παιδιών αυτών πρώτα στο σχολικό και αργότερα στο κοινωνικό τους πλαίσιο (Καλύβα, 2005).

Οι συμμετέχοντες στον «κύκλο των φίλων»

Για την υλοποίηση ενός προγράμματος «κύκλου των φίλων» για ένα παιδί με αυτισμό θα πρέπει να συμμετέχουν ο εκπαιδευτικός της τάξης, το παιδί με αυτισμό στο οποίο εστιάζει η προσέγγιση (παιδί – στόχος), οι συμμαθητές του παιδιού, από τους οποίους θα προκύψει μία ομάδα συμμαθητών – εθελοντών (περίπου 6 – 8 άτομα) και, εφόσον υπάρχει, ο σχολικός ψυχολόγος που παρακολουθεί το παιδί (Newton et al., 1996). Η ομάδα των συμμαθητών – εθελοντών είναι συνήθως σταθερή καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος παρέμβασης. Πολλές φορές, όμως, προτείνεται η εναλλαγή των συμμαθητών που συμμετέχουν στον κύκλο, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που οι ίδιοι εκφράσουν συναισθήματα απόρριψης για τη μη συμμετοχή τους στον κύκλο (Καλύβα, 2005). Εξάλλου, αυτός είναι και ένας από τους σκοπούς του κύκλου των φίλων, δηλαδή η δυνατότητα που θα έχουν οι συμμαθητές να γνωρίσουν καλύτερα το παιδί με αυτισμό. Με τον τρόπο αυτό η βελτίωση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας του παιδιού με αυτισμό αποδίδεται συνολικά σε ολόκληρη την σχολική τάξη (Shotton, 1998). Η τεχνική της εναλλαγής των συμμαθητών θα πρέπει να αποφεύγεται μόνο στις περιπτώσεις που το παιδί με αυτισμό δείχνει να μην αντιδρά θετικά και να μην προσαρμόζεται εύκολα στις αλλαγές.

Θετικά και αρνητικά στοιχεία του «κύκλου των φίλων»

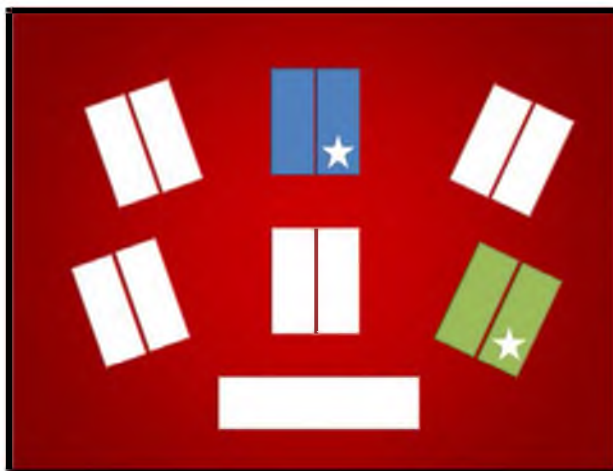
Ένα πρώτο θετικό στοιχείο του «κύκλου των φίλων» για τα παιδιά με αυτισμό αποτελεί το γεγονός ότι δημιουργείται ένα ιδανικό πλαίσιο για επικοινωνία και κοινωνική αλληλεπίδραση με συνομηλίκους. Αυτό επιτυγχάνεται αφενός λόγω της δομής του κύκλου εξαιτίας της συνύπαρξης με συμμαθητές – εθελοντές, αφετέρου λόγω της προβλεψιμότητάς του αφού τα παιδιά με αυτισμό έχουν τη δυνατότητα παρατήρησης και μίμησης της συμπεριφοράς των συνομηλίκων, οι οποίοι λειτουργούν ως πρότυπα. Ταυτόχρονα, ενώ αρχικά ο «κύκλος των φίλων» μπορεί να θεωρηθεί ότι στιγματίζει, στην ουσία γρήγορα απομακρύνει την προσοχή από το παιδί με αυτισμό μέσα από τα μακροπρόθεσμα οφέλη που αποκομίζει τόσο το ίδιο όσο και οι συμμαθητές του που συμμετέχουν στον κύκλο. Τέλος, οι δραστηριότητες του «κύκλου των φίλων» αναμφισβήτητα προάγουν τις δεξιότητες επικοινωνίας και κάνουν τα παιδιά με αυτισμό λιγότερο απομονωμένα και πιο δημοφιλή.

Στα αρνητικά στοιχεία του «κύκλου των φίλων» μπορούμε να αναφέρουμε το γεγονός ότι οι δεξιότητες που αποκτώνται από την παρέμβαση δεν δείχνουν να γενικεύονται πέρα από τα όρια του κύκλου σε διαφορετικούς ανθρώπους και πλαίσια (Saron-Shevin et al., 1998). Επίσης, οι σχέσεις που δημιουργούνται δεν στηρίζονται στην αμοιβαιότητα, αφού το παιδί με αυτισμό δέχεται συνεχώς βοήθεια και υποστήριξη (McDonald & Hemmes, 2003).

Μεθοδολογία – Ένας διαφορετικός «κύκλος των φίλων» για την παράλληλη στήριξη

Το πρόγραμμα παρέμβασης με τίτλο «Ένας διαφορετικός “κύκλος των φίλων” για την παράλληλη στήριξη» πραγματοποιήθηκε το σχολικό έτος 2011-2012, στα πλαίσια της παράλληλης στήριξης ενός μαθητή με αυτισμό. Τη συγκεκριμένη σχολική χρονιά ο μαθητής φοιτούσε στην Ε' τάξη του γενικού σχολείου. Σε γνωστικό επίπεδο ο μαθητής παρακολουθούσε με προσαρμογές και διαφοροποιήσεις το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών της τάξης του, αλλά υπήρχαν σοβαρά ελλείμματα στον κοινωνικό τομέα και διάφορα συμπεριφορικά προβλήματα. Από την πρώτη στιγμή ο δάσκαλος της παράλληλης στήριξης θεώρησε ότι ένας από τους πρωταρχικούς στόχους θα πρέπει να είναι η βελτίωση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας του μαθητή με τους συμμαθητές του. Σε σχετική ερώτηση προς τον μαθητή τις πρώτες μέρες της παράλληλης στήριξης για το εάν έχει φίλους στην τάξη και η απάντηση του ήταν αρνητική.

Η τάξη αποτελούνταν από 21 μαθητές, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και τρεις συμμαθητές (δύο μαθητές και μία μαθήτριά) οι οποίοι παρακολουθούσαν το τμήμα ένταξης από 3 – 5 ώρες την εβδομάδα. Το γεγονός αυτό βοήθησε σημαντικά στην αποφυγή στιγματισμού του παιδιού με αυτισμό προσφέροντας παράλληλα τις ιδανικές συνθήκες για τη δημιουργία ενός κατάλληλου ενταξιακού πλαισίου. Τις πρώτες ημέρες του σχολικού έτους η διάταξη των θρανίων ήταν σε σχήμα Π. Μετά από συνεννόηση με την δασκάλα της τάξης, οι μαθητές χωρίστηκαν σε έξι ομάδες (Σχήμα 1).

Σχήμα 1: Η νέα διάταξη των θρανίων της τάξης

Στο Α' τρίμηνο του σχολικού έτους η ομάδα στην οποία ανήκε ο μαθητής ήταν αυτή που απεικονίζεται στο κάτω – δεξί μέρος του Σχήματος 1 και η θέση του ήταν στο αστεράκι. Δίπλα στο μαθητή καθόταν ο δάσκαλος της παράλληλης στήριξης ενώ απέναντί του ξεκίνησε μία κυκλική εναλλαγή όλων των μαθητών της τάξης (διαφορετικός μαθητής κάθε εβδομάδα) με στόχο την κοινωνικοποίηση του παιδιού με αυτισμό. Απέναντι από τον δάσκαλο της παράλληλης στήριξης καθόταν μία μαθήτριά με μαθησιακές δυσκολίες. Από τον δάσκαλο της παράλληλης στήριξης προσφέρονταν βοήθεια σε όλους τους μαθητές της ομάδας με στόχο την αποφυγή στιγματισμού. Σχηματικά η διάταξη της αρχικής ομάδας ήταν αυτή που απεικονίζεται στο Σχήμα 2.

Σχήμα 2: Διάταξη της ομάδας – Α' τρίμηνο

Στο Β' τρίμηνο του σχολικού έτους σε μία γενικότερη ανακατανομή των ομάδων της τάξης, η ομάδα του μαθητή μεταφέρθηκε στο κέντρο της τάξης (επάνω – κεντρική ομάδα στο Σχήμα 1). Δίπλα στον μαθητή καθόταν και πάλι ο δάσκαλος της παράλληλης στήριξης, ενώ απέναντί του τοποθετήθηκε ένας συμμαθητής με τον οποίο ο μαθητής με αυτισμό είχε αρχίσει να αναπτύσσει μία πολύ καλή φιλική σχέση μέσα στην τάξη αλλά και στα διαλείμματα. Όταν ολοκληρώθηκε η κυκλική εναλλαγή όλων των μαθητών της τάξης, απέναντι από τον δάσκαλο της παράλληλης στήριξης καθόταν και πάλι με εναλλαγές οι τρεις μαθητές οι οποίοι παρακολουθούσαν και το τμήμα ένταξης. Εννοείται πως και πάλι από τον δάσκαλο της παράλληλης στήριξης προσφέρονταν βοήθεια σε όλους τους μαθητές της ομάδας. Η διάταξη αυτή (Σχήμα 3) διατηρήθηκε και στο Γ' τρίμηνο.

Σχήμα 3: Διάταξη της ομάδας – Β' και Γ' τρίμηνο

Τις δύο τελευταίες εβδομάδες του σχολικού έτους επιχειρήθηκε μία προσπάθεια αυτονόμησης του μαθητή. Πιο συγκεκριμένα, ο δάσκαλος της παράλληλης στήριξης μετακινήθηκε απέναντι από τον μαθητή και δίπλα στο μαθητή κάθισε ο συμμαθητής – φίλος του.

Συμπεράσματα

Η αλλαγή στη διάταξη των θρανίων της τάξης σε έξι ομάδες και η κυκλική εναλλαγή στην ομάδα, έδωσαν την ευκαιρία στον μαθητή με αυτισμό να γνωρίσει εκ νέου τους συμμαθητές του. Η σχέση αυτή αποδείχθηκε αμφίδρομη αφού, λόγω του καινούριου πλαισίου, δόθηκε η δυνατότητα σε όλους τους μαθητές της τάξης να γνωρίσουν καλύτερα το συμμαθητή τους. Η κοινωνική αλληλεπίδραση και η επικοινωνία, η οποία το πρώτο χρονικό διάστημα ήταν κατευθυνόμενη από τον δάσκαλο της παράλληλης στήριξης, άρχισε στην πορεία τους σχολικού έτους να ενισχύεται και να αυτονομείται. Με συγκεκριμένους μαθητές η επικοινωνία και η κοινωνική αλληλεπίδραση συνεχιζόταν πολλές φορές και τις ώρες του διαλείμματος.

Το όφελος, όμως, εκτός από κοινωνικό ήταν και μαθησιακό. Διαπιστώθηκε, μάλιστα, ότι ο μαθητής με αυτισμό εμφάνιζε καλύτερες επιδόσεις σε μαθησιακό επίπεδο όταν η ομάδα απαρτιζόταν από συμμαθητές τους οποίους συμπαθούσε ή ήταν οι «καλοί μαθητές» της τάξης. Ενδεχομένως, οι πρώτοι να δημιουργούσαν ή να ενίσχυαν την καλή διάθεση του μαθητή, ενώ οι δεύτεροι να λειτουργούσαν ως θετικό πρότυπο για αυτόν. Η παρατήρηση και η μίμηση του «μαθητή – καθρέφτη» (του μαθητή ή της μαθήτριας που καθόταν απέναντι από τον μαθητή με αυτισμό) αποτέλεσε βασικό στοιχείο για την επίτευξη των στόχων του προγράμματος παρέμβασης.

Στην αρχή του σχολικού έτους, ο μαθητής δεν είχε σχεδόν καμία κοινωνική επαφή στο πλαίσιο της σχολικής τάξης. Στα διαλείμματα συναναστρεφόταν κάποιες λίγες φορές με έναν μόνο μαθητή της Δ' τάξης με τον οποίο είχαν κοινά ενδιαφέροντα (υπολογιστές). Μετά από την κυκλική εναλλαγή όλων των συμμαθητών και μέχρι το τέλος της χρονιάς ο μαθητής απέκτησε έναν μικρό κύκλο 2 – 3 φίλων μέσα από την τάξη με τους οποίους συναναστρεφόταν και στα διαλείμματα. Ιδιαίτερα φιλική σχέση ανέπτυξε με έναν συμμαθητή – φίλο του, ο οποίος είναι ο μαθητής που από το Β' τρίμηνο του σχολικού έτους καθόταν σε μόνιμη βάση απέναντί του στην ομάδα και με τον οποίο επίσης μοιραζόταν κοινά ενδιαφέροντα (υπολογιστές).

Στα θετικά στοιχεία της παρέμβασης μπορεί να προστεθεί αναμφισβήτητα ο ενεργός ρόλος των συμμαθητών της τάξης. Η κυκλική εναλλαγή βοήθησε στην καλύτερη γνωριμία του δασκάλου της παράλληλης στήριξης με όλους τους μαθητές της τάξης και έθεσε τις βάσεις για την οικοδόμηση μιας πολύ καλής συνεργασίας. Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι συμμαθητές αποδείχθηκαν στην πράξη οι καλύτεροι δάσκαλοι για τον μαθητή με αυτισμό. Φυσικά, καθοριστικό παράγοντα στην επιτυχή εξέλιξη του όλου εγχειρήματος αποτέλεσε η άριστη συνεργασία ανάμεσα στη δασκάλα της τάξης και στον δάσκαλο της παράλληλης στήριξης.

Η διδακτική αυτή πρόταση αποτελεί ουσιαστικά μία διαφοροποιημένη εφαρμογή του «κύκλου των φίλων», στα πλαίσια της παράλληλης στήριξης. Το πρόγραμμα παρέμβασης, όπως έγινε αντιληπτό, περιλαμβάνει αρκετά στοιχεία και τεχνικές του «κύκλου των φίλων» και η μεθοδολογία που περιγράφηκε συνέβαλε στην ενίσχυση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και της επικοινωνίας του μαθητή με τους συμμαθητές του. Η εξέλιξη της διδακτικής πρότασης θα μπορούσε να αποτελέσει μία σημαντική μορφή παρέμβασης στα πλαίσια της παράλληλης στήριξης ενός παιδιού με αυτισμό στη γενική τάξη. Τα πρώτα αποτελέσματα κρίνονται ιδιαίτερα αισιόδοξα αποδεικνύοντας στην πράξη ότι η διδακτική ένταξη ενός παιδιού με αυτισμό ξεκινάει από την χωροταξική του ένταξη αλλά μπορεί να επιτευχθεί ουσια-

στικά και με συνέπεια μόνο εφόσον «ανέβουμε στο όχημα» της κοινωνικής ένταξης του παιδιού (Σχήμα 4).

Σχήμα 4: Η ένταξη ενός παιδιού με αυτισμό στο γενικό σχολείο

Βιβλιογραφικές αναφορές

- American Psychiatric Association. (1994). *Diagnostic and Statistical Manual (4th edition)*. Washington, DC: APA.
- Καλύβα, Ε. (2005). *Αυτισμός: Εκπαιδευτικές και Θεραπευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- McDonald M. E. & Hemmes N. S. (2003). Increases in social initiation toward an adolescent with autism: reciprocity effects. *Research in Developmental Disabilities, 24*, 453–465.
- Newton, C., Taylor, G., & Wilson, D. (1996). Circles of friends: An inclusive approach to meeting emotional and behavioural needs. *Educational Psychology in Practice, 11*, 41-48.
- Shotton G. (1998). A circle of friends approach with socially neglected children. *Educational Psychology in Practice, 14*, 22–25.
- ΥΠΕΠΘ. (2004). *Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών για Μαθητές με Αυτισμό, ΥΠΕΠΘ*.
- Whitaker, P., Barratt, P., Joy, H., Potter, M., & Thomas, G. (1998). Children with autism and peer group support using “circle of friends”. *British Journal of Special Education, 25*, 60-64.